

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Аналізуючи український сегмент радянської зовнішньої торгівлі 1920-х рр., можна дійти висновку, що в умовах нової економічної політики, навіть за держмонополії в цій галузі, УСРР змогла налагодити й активізувати зовнішньоторговельні зв'язки з низкою країн, переважно європейських. Незадовільний стан власної промисловості та дефіцит споживчих товарів на внутрішньому ринку визначали структуру експорту й імпорту України: вивозилися переважно сільськогосподарська продукція та деякі види промислової сировини; ввозилися медикаменти, різноманітна техніка, дефіцитні споживчі товари.

Зовнішня торгівля України, хоча й контролювалася в цілому з Москви, фактично до кінця десятиріччя зберігала відносну самостійність, пік якої припадає на період 1921–1923 рр. (до прийняття союзної Конституції). Потім під тиском союзного центру зовнішньоторговельний апарат УСРР поступово втрачає самостійність дій. Згортання непу призвело до нівеляції цієї самостійності. Від початку 1930-х рр. Москва повністю розпоряджалася всіма ресурсами України, включно з експортними, задовольняючи, таким чином, на власний розсуд й імпортні потреби республіки.

УДК 94(477) “1921/1939”

“СПЕКУЛЯЦІЯ” ЧИ “ВІЛЬНА ТОРГІВЛЯ” У ПЕРІОД НЕПУ: ПОЛІТИКА ТА ПРАКТИКА

С. П. Ляковська

(Національна академія Служби безпеки України, м. Київ)

Проаналізовано суперечності, які існували в період нової економічної політики у визначенні спекуляції як злочину з дозволом на вільну торгівлю та підприємницьку діяльність.

Ключові слова: неп; спекуляція; вільна торгівля; Економічне управління; державне політичне управління; Українська соціалістична радянська республіка.

The paper analyses existing in the period of new economic policy contradictions in defining “speculation” as a crime at granting permission for free trade and entrepreneurship.

Key words: New Economic Policy (NEP); speculation; free trade; economic administration; state political directorate; Ukrainian Socialist Soviet Republic.

Постановка проблеми. Нова економічна політика передбачала допуск у соціалістичну планову економіку елементів ринкових відносин. У встановлених режимом і контрольованих відповідними установами межах допускалась “вільна торгівля” та виконання підприємницької діяльності. Вихід приватного капіталу за встановлені норми тлумачився як спекуляція, за радянським законодавством – кримінальний злочин з відповідними санкціями. Важливо з'ясувати, в чому збігаються, а в чому розмежовуються ці два поняття у певному історичному контексті.

© С. П. Ляковська, 2015

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема спекуляції/вільної торгівлі доби нової економічної політики перебуває на своєрідному перехресті двох (якщо не більше) інших науково-історичних проблем: історії відповідного економічного курсу більшовицької влади та історії силових органів правлячого режиму, функціональним обов'язком яких був і контроль за сферою економіки. В даному дослідженні враховано праці радянських дослідників чекістсько-силових структур І. Трифонова та І. Дорошенка; радянських фахівців права А. Піонтовського та економіки М. Волобуєва й Д. Кузовкова; дослідників економічних процесів відповідного періоду: російських – В. Надеждіної та І. Бистрової, українського – К. Лобач; також українських дослідників радянських репресивних органів Ю. Шаповала та В. Золотарьова.

Мета статті полягає у вивченні причин появи та поширення спекуляції як соціального явища в період непу, її співвідношення з поняттям вільної торгівлі з погляду партійно-радянської верхівки та практику застосування контрольними та правоохоронними органами, в тому числі органами державної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Ще в роки “воєнного комунізму” – у надзвичайно складний і скрутний час – одним із найпоширеніших злочинів стала спекуляція. Відсутність нормальних планових поставок, спричинених війною, призвела до гострого браку всього найнеобхіднішого. Це створило сприятливий ґрунт для дефіциту передусім головних продуктів харчування, без яких неможливо було обійтися – хліба та солі¹. За таких обставин усі, хто мав доступ до продуктів, намагався будь-яким чином отримати його з метою перепродажу. Так, наприклад, в Слов'янському повіті Донецької губернії, де розташовувалося 42 соляних заводи, крали та перепродавали сіль чимало робітників. Такий “бізнес” приносив непоганий прибуток, завдяки якому багато хто з них згодом “розбагатів”, придбавши по декілька коней і корів².

Розумінню ситуації, що склалася з продуктами харчування і головним з них – хлібом, сприяє розгляд джерел його постачання, де, як у дзеркалі, відбилися тогочасні проблеми. У 1918–1919 рр. у РСФРР зі 136,6 млн пудів хліба, що потрапили до споживача, 40 % (54,4 млн пуд.) надійшло через державні установи Наркомпроду і 60 % (82,2 млн пуд.) – від нелегальної вільної торгівлі, яка відповідно до державної політики у сфері економіки в період “воєнного комунізму” була заборонена. Така ж ситуація існувала і надалі. Протягом 1920 р. “вільний ринок” задовольняв потреби міського населення у продуктах харчування на дві третини³.

Усі приватні торговці незалежно від того, продавали вони власноруч вироблений товар чи перепродавали його, відповідно до кримінальної політики того часу вважалися спекулянтами.

Уперше поняття “спекуляція” юридично було визначено в декреті РНК РСФРР від 22 липня 1918 р. “Про спекуляцію”. “Винні у збуті, скуповуванні або зберіганні з метою збуту товарів або продуктів харчування” підлягали позбавленню волі “на термін не менше 10 років з примусовими роботами та конфіскацією майна”⁴.

¹ Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 215. – Арк. 14.

² Там само. – Спр. 166. – Арк. 101.

³ *Пионтовский А. А.* Советское уголовное право. – М. ; Л., 1928. – Т. 2. Особенная часть. – С. 91.

⁴ Собрание Узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства РСФСР (далі – СУ РСФРР). – 1918. – № 54. – Ст. 605.

На думку економіста часів нової економічної політики Д. Кузовкова, спекуляція дісталась більшовикам у спадок від Російської імперії. Введення російським самодержавством у 1915 р. “твердих” цін на продукти харчування, стало серйозним порушенням законів ринку. В середині 1916 р. губернатори для забезпечення поставок продовольства для армії за “нормальними” цінами почали забороняти вивозити хліб з хлібних губерній, худобу, льон, овес, сіно тощо (так зване “губернаторське регулювання” ринку). В 1915–1916 рр. були спроби відсторонити “спекулянта-посередника” та “спекулянта-виробника”. По суті, у 1916 р. почалася “війна за хліб” за допомогою озброєних загодовувальних загонів⁵.

Політику хлібної монополії продовжив Тимчасовий уряд. 25 березня 1917 р. було видано Закон “Про передачу хліба в розпорядження держави”, яким оголошувався початок монополії на жито, пшеницю, просо, гречку, чечевицю, “всілякого роду борошно, відруби, крупи...” тощо. Вільна торгівля заборонялася⁶. Дуже швидко хлібна монополія поширилась на промислові товари широкого вжитку – взуття, тканини тощо. На них також було встановлено “тверді” ціни. Згорання ринку не дало бажаних результатів – зривалися державні заготівлі, з’явився дефіцит на продовольчі й непродовольчі товари, що супроводжувався в містах появою незадоволених черг. Водночас поява дефіциту, неспроможність Тимчасового уряду розв’язати проблему постачання міст необхідними продовольчими та промисловими товарами породжували спекуляцію цими товарами.

Прийшовши до влади, більшовики насамперед націоналізували банки, промисловість, заборонили вільну торгівлю. По суті вони загострили боротьбу з ринковими відносинами, яка почалася задовго до них.

У каральній практиці тих років спостерігався надзвичайно політизований ухил у кваліфікації справ про спекуляцію. Досить часто фігуранти справ, які належали до певного “ворожого” з погляду революційної законності соціального прошарку, в разі щонайменшої підозри обвинувачувалися у скоєнні цього злочину. Жорстокістю щодо розправи над спекулянтами відзначилася надзвичайна комісія Київської губернії. “Свого часу, – писав голова ВУЧК В. Манцев до Центру, – коли спекуляція хлібом і курс карбованця досягли дивовижних розмірів, Київська губерньська ЧК, за узгодженням з Ревкомом, розстріляла групу найвидніших спекулянтів...”⁷.

Надмірна жорстокість з боку надзвичайних комісій на території України виявилася настільки жахливою навіть в умовах “воєнного комунізму”, що РНК УСРР своїм декретом від 21 травня 1919 р. змушений був тимчасово вилучити з їх компетенції посадові злочини і спекуляцію. Розгляд кримінальних справ за цими порушеннями зосереджувався виключно в судових інстанціях⁸. Лише 4 серпня 1919 р. Політбюро ЦК

⁵ Кузовков Д. В. Процесс натурализации народного хозяйства (1916–1920 гг.) // Финансовое оздоровление экономики: опыт нэпа: Сбор. – М., 1990. – С. 32.

⁶ Волобуєв П. В. Экономическая политика Временного правительства. – М., 1962. – С. 396–398.

⁷ Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К., 2002. – С. 31.

⁸ На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии. 1917–1922 гг. : сб. документов и материалов / ред. коллегія : П. П. Бачинский, П. И. Павлюк, Б. С. Шульженко. – К., 1971. – С. 85.

КП(б)У запропонувало ВУЧК знову вести справи “щодо посадових злочинів і великої спекуляції, що межує з контрреволюцією”⁹.

Відповідно до декрету Раднаркому РСФРР від 21 жовтня 1919 р. “Про боротьбу зі спекуляцією, розкраданнями з державних складів, підлогами та іншими зловживаннями”, підписаному В. Леніним, розшук і попереднє слідство у справах про великі спекулянтські операції з товарами та продуктами харчування, а також про посадові злочини, котрі були пов’язані зі спекуляцією та хабарництвом, зосереджувалися в органах ВЧК, яким у цій роботі мали сприяти “представники профспілок та місцевих органів юстиції”¹⁰. Для винесення судових вердиктів за цими злочинами при ВЧК створювався Особливий революційний трибунал.

За ініціативою центральної державної влади права надзвичайних комісій у сфері протидії деяким видам злочинів, у тому числі спекуляції, поступово ставали ширшими. Постановою від 20 серпня 1920 р. Раднарком УСРР офіційно надав їм право виносити за справами про спекуляцію вироки із застосуванням різних мір покарання, аж до розстрілів включно. Щоправда вироки приписувалося виконувати лише після затвердження начальником Цупнадзкому¹¹. На практиці ж ця норма не виконувалася.

На анкетах осіб, заарештованих Особливим відділом 4-ої Армії, які за мобілізацією служили в армії П. Врангеля, збереглися вердикти такого змісту: “Спекулянт. Вирок привести до виконання протягом двох годин”. І жодної згадки про затвердження очільником ВУЧК¹².

Паралельно з надзвичайними комісіями зі спекуляцією боролись міліція та карний розшук. Як правило, вони опікувалися дрібними спекулянтами. А в Харкові цьому “зłodіянню” протидівав ще й адміністративний відділ, спеціальний орган, підпорядкований коменданту міста¹³. У зв’язку з цим актуальною залишалася проблема компетентності та взаємодії цих інституцій.

Невизначеність компетенції та дублювання функцій тривали недовго. Вже 2 квітня 1921 р. у наказі № 31 Цупнадзкому були сформульовані пропозиції щодо розмежування компетенції різних органів, підслідності злочинів, учинених на залізницях і водних шляхах сполучення, між органами кримінального розшуку та транспортними надзвичайними комісіями Південного округу. Зокрема, справи про контрреволюцію, саботаж і спекуляцію підлягали виключно компетенції надзвичайних комісій. У тих випадках, коли ці злочини та справи, порушені за їх учинення, потрапляли до органів карного розшуку, ті мали застосувати запобіжні заходи та передавати затриманих осіб і всі матеріали щодо них до найближчої транспортної надзвичайної комісії¹⁴.

Водночас керівництво ВЧК у своїх нормативних документах неодноразово наголошувало на необхідності опікуватися лише “організаціями спекулянтів”, які за своїми

⁹ Там же. – С. 105.

¹⁰ СУ РСФРР. – 1919. – № 53. – Ст. 504.

¹¹ Там же. – 1920. – № 89. – Ст. 454.

¹² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 6. – Спр. 74196 фп. – Арк. 97.

¹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 193. – Арк. 3.

¹⁴ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. Р-2470. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 32, 32 зв.

розмірами, способами здійснення операцій і складом учасників “становили загрозу нормальному економічному розвитку країни”¹⁵.

Успіх у діяльності великих спекулянтських організацій залежав від певних “дозвільних” документів, котрі можна було отримати від посадовців за певну винагороду. Так, у жовтні 1920 р. на засіданні колегії Харківської губернської надзвичайної комісії розглядалася справа так званих “залізкомів” – лісозаготівельних організацій, створених при залізницях. Співробітники залізничних комітетів, даючи хабарі у великих розмірах (десятки мільйонів карбованців) службовцям різних державних установ і загороджувальних загонів, а також підроблюючи супроводжувальні нотаріальні та інші документи, змогли “прокручувати” спекулятивні оборудки з купівлі-продажу продуктів харчування (збіжжя, цукру) та технічних матеріалів (електроприладів, рейок, свердел тощо) у масштабах держави. За встановленими твердими цінами вони отримували товар в органах постачання, який фінансувався Центром (Петроградським залізкомом) та “збували” його за ринковими цінами. Наприклад, цукор в Україні агенти купували за 4 тис. крб за пуд, а Петроградський залізком офіційно платив 10 тис. крб за пуд, різницю ділки залишали у своїх кишнях¹⁶.

Така діяльність “залізкомів” стала можливою через залучення до неї відповідальних працівників трестів Головпродукту, Головліскому, а також губернських лісових комітетів та інших установ¹⁷.

За цією справою був ухвалений вирок: тридцять шість осіб – розстріляти; одного – “ув’язнити у концентраційному таборі на весь час громадянської війни”; п’ятьох засудили до ув’язнення у концтаборах на різні терміни – від 1 до 3 років; стосовно восьми осіб справу було припинено через недоведеність їх причетності до участі в махінаціях¹⁸.

Надзвичайні комісії боролися й проти так званої “злісної спекуляції”, тобто спекуляції товарами, які визначались як особливо цінні в конкретний проміжок часу. Приміром, у 1921 р., в умовах перших проявів голоду під цю кваліфікацію потрапляла спекуляція продуктами харчування. Так, у квітні того ж року трійкою Особливого відділу Харківського воєнного округу було засуджено до розстрілу П. Лебедева за спекуляцію продуктами харчування та підробку при цьому відповідних документів¹⁹.

Ураховуючи масштаби поширення спекуляції дефіцитними товарами у містах, боротьба з цим явищем здійснювалася, як правило, не методами чітко організованої планомірної роботи, а шляхом організації широкомасштабних операцій. Подібні заходи, хоча й давали певні результати, були малоефективними. По-перше, масові облави, що водночас здійснювалися в різних районах, потребували одночасної участі великої кількості співробітників. По-друге, недостатньо продумані, вони не давали бажаних результатів. Приміром може слугувати операція з викриття “притонів спекуляції” в Одесі, яка була організована наприкінці 1920 р. Бажаючи показати гарні результати в роботі, в перший день проведення операції “опери” здійснювали облави у центрі міста,

¹⁵ История советской разведки. Сб. документов и материалов по оперативной деятельности ВЧК. – М., 1960. – Вып. 1: 1918–1920 гг. / сост. В. В. Иванов, Д. Н. Кукушкин, Н. Ф. Канищев. – С. 213.

¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 192. – Арк. 192–193 зв.

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 253. – Арк. 16 зв.

¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 192. – Арк. 192–193 зв.

¹⁹ Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВС України). – Ф. 32. – Спр. 497. – Арк. 5.

не опікуючись країнами. Це дало можливість вночі більшу частину товару вивезти й переховати в інших місцях²⁰.

Погано організована та малоефективна робота у боротьбі з реальною спекуляцією була спричинена не лише відсутністю досвіду, але й іншими факторами суб'єктивного та об'єктивного характеру, які впливали, крім іншого, і на політично заангажовані акценти у цій сфері.

Закінчення воєнних дій поставило на порядок денний практичні завдання розбудови суспільства в умовах миру. Готових рецептів такого будівництва, чітко сформульованих принципів у правлячої партії не було. Основним заходом уряду, з якого почалася зміна не лише економічного і політичного курсу, але й цілий період у радянській історії, став декрет ВЦВК від 21 березня 1921 р., який замінив продовольчу розверстку натуральним податком, що становив приблизно 20 % від “чистого продукту селянської праці”. Після сплати податку селянин міг розпоряджатися надлишками продукції на свій розсуд: продати, обміняти на продукти чи інвентар на місцевих базарах чи в державних лавках. Цей дозвіл поширювався також на вироби і предмети кустарної та дрібної промисловості. У виробництві та торгівлі приватним особам дозволялося відкривати дрібні та середні підприємства.

Крім визнання багатокласного характеру економіки, змінювалися і методи господарювання, притаманні політиці “воєнного комунізму”: використовувалися товарно-грошові та інші економічні категорії, пов'язані з дією закону вартості.

Усе активніше розвивалася система купівлі-продажу. Президія ВРНГ РСФФР Постановою від 11 липня 1921 р. скасовувала обмеження товарообмінних операцій межами місцевого бюджету і запроваджувала перехід від прямого товарообміну до товарно-грошових відносин²¹. “Ми маємо визнати, – підкреслював В. Ленін, – що ... необхідно провести додатковий відступ ... до створення державного регулювання купівлі-продажу та грошового обігу”²².

Водночас більшість членів більшовицької партії побоювалася, що дрібнобуржуазна стихія може поглинути соціалістичні надбання, відбудеться повне відродження капіталізму, відтак необхідно посилити “диктатуру пролетаріату”, що, власне, означало “диктатуру партії”, повернутися до “воєнно-комуністичних” методів господарювання.

Проголошуючи основи нової економічної політики на X з'їзді РКП(б), ідеологи правлячого режиму не приховували, що у міру просування до соціалізму в соціальній політиці передбачено зближення між пролетаріатом і незаможним селянством, соціальну асиміляцію селян-середняків, кустарів і трудової частини інтелігенції, а також витіснення із соціально-економічного життя всіх “експлуаторських елементів”, до яких зараховували “куркулів”, “міську буржуазію”, “буржуазну за духом інтелігенцію”²³. Йшлося передусім про усунення приватнокапіталістичних відносин серед населення і створення у подальшому безкласового суспільства.

²⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 926. – Арк. 15.

²¹ Ленинский сборник. – М., 1932. – Т. 20 / под ред. В. В. Адоратского, М. А. Савельева, В. Г. Сорина. – С. 107–111.

²² *Ленін В. І.* Доповідь про нову економічну політику на VII Московській губернській партійній конференції. 29 жовтня 1921 р. // *Ленін В. І.* Повн. збір. творів. – К., 1970. – Т. 44. Червень 1921 – березень 1922 рр. – С. 198.

²³ *Надеждина В. А.* Нэповская Россия в зеркале социальной истории // Отечественная история. – 2007. – № 4. – С. 154, 155.

У листі до наркома юстиції Д. Курського на початку 1922 р. В. Ленін писав про необхідність розширення втручання держави в “приватнокапіталістичні відносини”. “Ми нічого приватного не визнаємо, для нас у сфері господарства є публічно-правове, а не приватне”, – підкреслював він. Отже, дозволений приватний сектор вважався явищем тимчасовим та у вузьких межах “дозволеного”²⁴.

Через це допуск капіталістичних елементів в економіку, що здійснювався у межах нової економічної політики, необхідно було, на думку радянсько-партійного керівництва, суворо обмежити і поставити під пильний контроль держави. Все, що виходило за межі встановлених норм, вважалося порушенням чи навіть злочином.

Це стосувалося і такого явища, як вільна торгівля, що в умовах, з одного боку, дозволу на її існування, а з іншого – обмеження і регулювання, часто визначалась як спекуляція.

У 1921 р. продукція сільського господарства була набагато дорожчою, ніж товари промислового виробництва, які, не знаходячи свого споживача, реалізовувалися за цінами, нижчими їх собівартості. До цього додалась хиткість грошового курсу, що змушувало майже щотижня переглядати відпускні ціни на товари. Приватні торговці притримували товар, а згодом (після підвищення курсу) пускали його у продаж, отримуючи надвеликі прибутки. Водночас загальна низька платоспроможність не дозволяла громадянам купувати потрібні продукти і створювала так званий “ажіотаж на ринку”.

У Декреті РНК РРФСР “Про відповідальність за порушення декретів про натуральні податки” від 15 липня 1921 р. спекуляція визначалась як ворожа радянській державі діяльність приватних торговців, що полягала у штучному підвищенні ними цін на товари шляхом змови або страйку чи злісного невипуску товарів на ринок, порушення правил торгівлі, а також несплата продовольчого чи сировинного податку. Визначалися й заходи покарання за скоєння цього злочину²⁵. Отже, те, що нині є нормою для торгівлі, тоді в умовах досить суворого державного контролю і зубожіння населення, їх низьких статків сприймалося однозначно негативно.

Характерною рисою тогочасного життя і побуту населення було так зване “мішечництво” – нелегальна форма приватної торгівлі, спричинена намаганням окремих селян вивезти зерно, вирощене у власних господарствах, для продажу в центральні губернії Росії. Такий селянський “бізнес” також визнавався злочинним і переслідувався владою. До середини квітня 1921 р. на дорогах України за добу війська внутрішньої охорони затримували тисячі “мішечників”²⁶. Проте вже у квітні в тих повітах і селах, які виконали продовольчу розкладку, була дозволена сільська торгівля. Це дало змогу селянам продавати надлишок продуктів у найближчих містах, що привело наприкінці травня до значного зменшення кількості “мішечників” на залізницях в окремих губерніях України²⁷. При цьому категорично заборонялося переправляти товар з місць, де продрозкладка ще не була виконана в тій місцевості, де план хлібозаготівель був успішно реалізований.

У 1921 р. головним продуктом товарообміну на хліб вважалась сіль. Сіллю преміювали селян за своєчасне виконання продподатку. У деяких з них створювався над-

²⁴ Ленін В. І. Про завдання Нарком’юсту в умовах нової економічної політики. Лист Д. І. Курському. 20 лютого 1922 р. // Ленін В. І. Повн. збір. творів. – Т. 44. – С. 381.

²⁵ СУ РСФРР. – 1921. – № 55. – Ст. 346.

²⁶ Малицький А. ЧК и ГПУ. – Х., 1923. – С. 43.

²⁷ ДАДО. – Ф. Р-1171. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 131; Спр. 6. – Арк. 52, 71, 93.

лишок, який уряд дозволив продавати, але у певних межах. На територію України поширювалась дія декрету РНК РСФРР, за яким надавалося право провозу пасажирями не більше 20 фунтів солі²⁸. Українська економічна рада доручила Нарком'юсту, ВУЧК та Наркомпроду УСРР спільно розробити низку репресивних заходів щодо осіб, які провозили сіль понад встановленої норми та торгували нею. На залізничних станціях Київ, Знам'янка, Черкаси та Конотоп були встановлені загороджувальні загоми. ВУЧК зобов'язали щотижня доповідати про ситуацію з боротьбою проти “незаконних” перевезень солі²⁹.

Проте найбільшу загрозу, яка паралізувала роботу транспорту, становили не поодинокі селяни, а так звані “совбури”³⁰ – радянські службовці, які мали можливість під виглядом службового доручення направляти залізницями будь-куди “десятки вагонів”, завантажених хлібом. Таких осіб ще називали “червоними купцями”³¹. Парадокс, але їх діяльність, котра завдавала величезних збитків державі, також кваліфікувалась як “міщеництво”. Цими особами “опікувались” органи державної безпеки.

У 1921 р. при ВЧК продовжувала діяти Особлива міжвідомча комісія з вивчення всіх джерел спекуляції та пов'язаних з ними посадових злочинів, створена ще в 1919 р. відповідним декретом Раднаркому³². На них покладалася боротьба з організованими проявами злочину. Очільник ВЧК-ДПУ РСФРР націлював своїх підлеглих саме на протидію великим угрупованням та їх керівникам. “Треба ловити спекулянтські та злодійські організації, треба бити спекуляцію і розкрадання в голову”, – підкреслював Ф. Держинський³³.

У 1922 р. відбулося певне спрощення процедури отримання права на приватну торгівлю. Декретом РНК УСРР від 22 серпня скасовано міліцейські свідоцтва про торгівлю та докладно розроблено правовий статус приватного торговця у Цивільному кодексі УСРР (прийнято постановою ВУЦВК від 16 грудня 1922 р.). Усе це спричинило пошкваллення приватної торгівлі. В Укрторзі (Українська імпоротно-експортна торгова контора) наприкінці року частка приватного капіталу вже коливалася від 47 до 77 %³⁴. За даними статистичного обстеження на березень 1923 р. частка приватника у роздрібному товарообігу дорівнювала вже 91,8 %, оптово-роздрібному – 50,3 %, оптовому – 1,1 %³⁵.

Проте навіть за таких обставин держава намагалася тримати приватну торгівлю під своїм контролем. Паралельно діяли норми, визначені у постанові ВУЦВК від 26 липня 1922 р., щодо необхідності регулювання підприємницької діяльності приватних осіб.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 619. – Арк. 96.

²⁹ Там само. – Арк. 51 зв.

³⁰ “Совбурами” (від рос. “советские бюрократы”) називали радянських чиновників, які намагалися збагатитися, використовуючи своє службове становище.

³¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 6. – Оп. 2. – Спр. 166. – Арк. 35.

³² История советских органов государственной безопасности : макет учеб. пособ. / А. В. Прокопенко, И. С. Розанов, И. А. Дорошенко. – М., 1967. – С. 103.

³³ Держинский Ф. Э. Избранные произведения : в 2 т. – М., 1967. – Т. 1: 1897–1923 гг. – С. 225.

³⁴ ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 745. – Арк. 4.

³⁵ Лобач К. В. Непмани на споживчому ринку України (20-ті рр.). – К., 1994. – С. 9.

З цією метою була створена система центральних і місцевих органів, які мали право й повинні були регулювати внутрішній ринок: Управління регулювання торгівлі у складі Центрального управління статистики ВРНГ, Комітет внутрішньої торгівлі при РПО, товарні біржі. Відповідно до циркулярного листа РПО від 4 жовтня 1922 р. на місцях за ринками спостерігали губернські економічні наради (з 1925 р. – окружні економічні наради). Різні інші установи: трести, синдикати, губернські (окружні) ради народного господарства – також мали право на регулювання ринку в межах своєї компетенції³⁶. Така кількість контрольних органів не могла не знайти порушень у діяльності приватних торговців. Проте їх основна мета полягала у поступовому витісненні приватника з тих позицій у роздрібній торгівлі, які, на думку партійно-державного керівництва, мала займати державна торгівля.

Відтак, у Кримінальному кодексі серед господарських злочинів поряд зі спекуляцією з'явилася норма, яка визначала злочином “порушення правил економічного регулювання” (ст. 135 КК УСРР 1922 р.). Кримінальна відповідальність за вчинення цього злочину застосовувалася за фактом порушення відповідних заборон, незалежно від їх наслідків. Ця норма відображала особливості взаємин в економічній сфері саме в період непу, тобто діяла на певному історичному етапі, пізніше вона втратила чинність і була виключена із законодавства.

На практиці її часто-густо застосовували поруч чи замість спекуляції, яка за Кримінальним кодексом УСРР (1922 р.) визначалася господарським злочином, який полягав у скуповуванні та перепродажі товарів і предметів з метою “наживи”. Тобто основний наголос робився на факті “наживи” (ст. 137 КК)³⁷.

Існування цих двох юридичних норм призводило до того, що спекуляція могла бути інкримінована будь-якому приватнику, в тому числі звичайному селянину за продаж його ж товару, якщо він порушив установлені державою норми. Дотримуватися ж установлених норм було надзвичайно важко. Таким чином, ця норма набувала політизованого характеру, оскільки протягом 1920-х рр. постійно дискутувалося питання про межі приватного сектора.

Економісти підкреслювали, що в умовах дефіциту державних ресурсів і неможливості одночасно вкласти гроші в розвиток промисловості й торгівлі державна торгівля неспроможна була заволодіти широким споживчим ринком усередині країни. Тому саме приватна (“вільна”) торгівля разом з кооперативною були здатні забезпечити поживлення товарообігу, без якого неможливо підняти економічний добробут у країні. До того ж, конкуруючи між собою, приватні торгові організації приводили до здешевлення ринкової вартості товарів, що в умовах високої собівартості промислових товарів було надзвичайно важливим.

Саме тому одним з основних завдань економічного розвитку країни економісти вважали розвиток “вільної” торгівлі та усунення перешкод, які їй заважали. “Необхідно прагнути до максимальної свободи товарообігу, завдяки якому в країні можливе накопичення капіталу”, – підкреслював С. Певзнер³⁸.

Проте розширене тлумачення правової норми, яка встановлювала обмеження на розвиток приватного сектора, ставило під удар нових комерсантів, розв'язувало руки

³⁶ Трифонов І. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы нэпа (1921–1937). – М., 1960. – С. 138.

³⁷ История советской разведки. – С. 8, 9.

³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 745. – Арк. 25.

владі, котра залишала за собою право на регулювання економіки політико-юридичними заходами. Державна кримінальна політика в той час була дуже суперечливою. З одного боку, простежувалося намагання законодавчо закріпити всі соціально-економічні зміни, що відбулися в державі, з іншого – продовжувалася боротьба з “класовими ворогами радянської влади”, яка реалізовувалася у сферах, котрі не стосувались до кримінального права.

Очільники правлячої партії, як і її рядові члени, у переважній більшості не прийняли неп, не змогли психологічно змиритися з багатоукладністю економіки та політичною демократизацією суспільства, що означало поступитися основними партійними принципами.

За переконаннями партійного керівництва, в той час саме через злочини у сфері економіки “класовий ворог радянського ладу чинив опір”. “Неп ... не ліквідував нашої класової боротьби, – зазначав Генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович на з’їзді керівників органів ДПУ УСРР у червні 1925 р. – Це є класова боротьба в новій формі. Це боротьба передусім всередині країни, фронт економічний і господарський. Хто кого поб’є у сфері економічній, той і пануватиме політично”³⁹. Такі ідеологічні настанови суперечили економічним реаліям, характерним для нової економічної політики.

Особливо помітно зміна у ставленні до приватної торгівлі відчувається вже наприкінці 1922–1924 рр. З метою обмеження приватного сектора та наповнення державного бюджету Наркомфіном установлювалися досить високі податки саме на приватну торгівлю. Приміром, для торговельних підприємств було встановлено єдиний зрівняльний податок – 10 % від прибутку. Такий підхід в оподаткуванні особливо боляче вдарив по оптовій торгівлі, валова доходність якої становила лише 10–15 %. У роздрібній торгівлі, в основному дрібній, ситуація була кращою, оскільки її прибуток становив 25–30 %.

Проте справа не обмежувалася лише державними податками. Губвиконкоми отримали право додатково обкладати приватну торгівлю податком “на місцеві потреби” у розмірі не вище 100 % державного податку, чим вони й активно користувалися. Крім того, існувала ще надбавка у розмірі 15 % на користь Помголу⁴⁰ тощо. При цьому високою залишалася орендна плата тощо⁴¹. Таким чином, роздрібна вільна торгівля витрчала до 75 % прибутку⁴².

Ситуація ускладнювалася недосконалістю законодавства стосовно визначення ступеня допустимості приватного капіталу в соціалістичну економіку. “Кожен купець, котрий заключає договір чи угоду, діє, не знаючи того, що йому можна робити, а що – ні, – зазначав економіст С. Певзнер, виступаючи на засіданні фінансово-економічної секції Держплану в березні 1923 р. – У нашому законодавстві існують розрізнені декрети без плану і без системи”. І далі він продовжував, аналізуючи умови розвитку приватної торгівлі: “Нез’ясованість становища створює цілий ряд незручностей, котрі перешкоджають нормальному і правильному розвитку економічного життя”⁴³.

Водночас податки, запроваджені Наркоматом фінансів, не лише відбирали левову частку прибутків, але й у деяких випадках посягали на основний капітал, який було

³⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 281. – Арк. 8.

⁴⁰ Помгол – Комітет допомоги голодуючим.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 745. – Арк. 24.

⁴² Там само. – Арк. 1.

⁴³ Там само. – Арк. 26.

вкладено в торговельні підприємства. Звичайно, така політика не сприяла не лише розширенню мережі торговельних закладів, а й призводила до їх згорання.

Про це, зокрема, писав у “Финансових вестях” уповноважений Наркомату фінансів Кельмансон після свого відрядження до Катеринославської губернії в 1923 р.: “Податки перевищують платоспроможність населення, ... кількість неакуратних платників зростає, хоча до них застосовують всілякі заходи”⁴⁴. За інформацією обліку державної прибутковості Наркомфінансу, недоїмки за зрівняльним збором за 1922 р. становили 505 обчислених сум.

Одним із проявів незадоволення приватного капіталу державною податковою політикою стало демонстраційне закриття торговельних підприємств і агітація торговців серед населення з приводу підвищення цін на товари. Свої дії вони пояснювали збільшенням податкового тиску з боку фіскальних органів. Своєю чергою, фінансові установи зверталися до органів ДПУ УСРР з проханням порушити кримінальні справи проти таких торговців за ознакою “економічна контрреволюція”⁴⁵.

Іншим проявом протесту приватної торгівлі проти високих податків стало приховування від держави реальних прибутків, перехід на нелегальні або напівлегальні форми діяльності, що в ті часи кваліфікувалося як спекуляція.

Боролися зі спекуляцією шляхом посилення репресій. У записці до ЕКУ ДПУ від 28 березня 1922 р. Ф. Держинський писав, що “на ґрунті товарного голоду неп ... набув характеру нічим не прикритої ... спекуляції, збагачення та нахабства. Цей дух спекуляції вже перекинувся в державні та кооперативні установи, втягуючи все більшу кількість осіб, навіть комуністів”. На його переконання, посилення репресій стосовно великої спекуляції та торгашества, а саме “виселення з великих міст, конфіскація майна, заслання злісних спекулянтів разом із сім’ями у віддалені райони та табори, посилення санкцій судового переслідування – могли завадити поширенню спекуляції”⁴⁶.

У листопаді 1923 р. Політбюро ЦК РКП(б) погодилося з ініціативою ОДПУ СРСР щодо виселення з Москви та інших великих міст спекулянтів, утримувачів притонів, контрабандистів та інших “соціально небезпечних елементів”⁴⁷. У наступному році права ОДПУ розширилися. Постановою Президії ЦВК СРСР від 1 жовтня 1924 р. “з метою швидкої та рішучої боротьби з особами, які займаються скуповуванням ... і злісним підвищенням цін на хлібні продукти з метою спекуляції...” органи ДПУ-ОДПУ в місцевостях, що були визнані в 1924 р. неврожайними, наділялися особливими повноваженнями. До таких осіб можна було застосовувати “адміністративні виселення, заслання та утримання у концентраційних таборах”⁴⁸.

У 1925 р. у зв’язку зі зривом державних хлібозаготівок і вимушеним через це тимчасовим відступом від оголошеного курсу на індустріалізацію почалося нове обмеження приватника, а відтак, і приватної торгівлі. Відбувалося воно у межах кампанії

⁴⁴ Там само. – Арк. 24.

⁴⁵ ДАДО. – Ф. Р-1469. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 246, 247.

⁴⁶ *Дорошенко И. А.* Деятельность органов и войск государственной безопасности в период построения фундамента социализма и ликвидации эксплуататорских классов (1921–1932 гг.): учеб. пособ. – М., 1960. – Ч. 2. – С. 130.

⁴⁷ *Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927.* Сбор. док. / сост. А. В. Квашанкин, Л. В. Кошелева, Л. А. Роговая, О. В. Хлевнюк. – М., 1996. – С. 278.

⁴⁸ *История советской разведки. Сбор. документов по истории оперативной деятельности ВЧК-ГПУ.* – М., 1960. – Вып. 2: 1921–1925 гг. / сост. В. В. Иванов. – С. 182, 183.

“з боротьби з ажіотажем на ринку”, а тому все частіше звучало “спекуляція”. Хоча поняття “вільної торгівлі” ще залишалося, вона вже починає розглядатися лише як додаток до державної та кооперативної, погіршуються умови видачі товарів державною промисловістю приватникам, збільшуються тарифи залізничних перевезень для приватників, зростають податки тощо.

З ініціативи Ф. Держинського в листопаді 1925 р. ВРНГ СРСР випустила циркуляр щодо оздоровлення ринку. В документі передбачалося усунути проблему спекуляції знову ж таки “революційними” методами, вийти за які ідеологи більшовизму були неспроможні: провести “чистки”, простежити рух товарів і цін, боротися зі зловживаннями за допомогою ДПУ та ін.⁴⁹

З метою подальшої протидії спекуляції у грудні 1925 р. були створені Центральна (у Москві), Всеукраїнська (у Харкові) та губернські (на місцях) комісії з боротьби з ажіотажем і спекуляцією. До складу комісій увійшли представники Народного комісаріату внутрішньої торгівлі (Наркомвнуторгу), Робітничо-селянської інспекції, ДПУ, кооперації та Прокуратури. Були розроблені плани обстежень державних, кооперативних і громадських торговельних установ та організацій. Декларуючи боротьбу з ажіотажем і спекуляцією, комісії по суті взяли на себе функцію регулювання ринку – встановлення максимальних відсоткових надбавок на різні види промислових товарів⁵⁰. А потім почали перевірку установ та організацій на предмет виявлення недоліків в їх роботі та відповідності штучно встановлених самими ж комісіями надбавкам за продаж⁵¹.

Спроби витіснити дрібних торговців подібним адміністративним методом знову призвели до згорання торгівлі в цілому і нового погіршення ситуації на товарному ринку, зростання дефіциту на промислові товари широкого вжитку. Приватну торгівлю не змогла замінити одержавлена, забюрократизована кооперація, яку сам Ф. Держинський називав “лжекооперацією”.

З другої половини 1920-х рр. у зв’язку зі змінами у політичному курсі держави для правоохоронних органів “вільна торгівля” навіть у тих обмежених і контрольованих межах, в яких вона існувала, починає знову трансформуватися у злочину “спекуляцію”.

З 1926 р. почався цілеспрямований наступ на приватника. Ідейними настановами такої політики стали рішення XV конференції ВКП(б) щодо “приділення особливої уваги з боку партії та держави питанням боротьби з приватним капіталом”, оскільки його роль у народному господарстві, “особливо у сфері товарообігу, залишається ще значною”⁵².

Регулювання приватної торгівлі відбувалось економічними (податкова політика, кредитування, цінова політика держави) та адміністративними (транспортне обмеження приватного сектора, закриття торгових закладів, конфіскація майна) методами.

⁴⁹ Быстрова И. В. Государство и экономика в 1920-е годы: борьба идей и реальность // Отечественная история. – 1993. – № 3. – С. 25.

⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 2. – Спр. 388. – Арк. 1.

⁵¹ Там само. – Спр. 387. – Арк. 50.

⁵² О хозяйственном положении страны и задачах партии. Резолюции XV конференции ВКП(б) (26 октября – 3 ноября 1926 г.). // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1888–1970). – М., 1970. – Т. 3: 1924–1927. – С. 378.

З грудня 1926 до травня 1927 рр. працювала спеціальна державна комісія з вивчення діяльності приватного капіталу в СРСР, очолювана наркомом Робітничо-селянської інспекції Г. Орджонікідзе. Водночас створювалися різноманітні комісії та підкомісії, що виробляли заходи боротьби з приватним капіталом: скорочення кредитів, підвищення орендної плати, збільшення податків тощо. Регулювання приватної торгівлі відбувалося і шляхом установлення для приватників відпускних цін на одяг, взуття, металеві вироби та інші товари. В разі порушення приватниками встановлених регламентів (несплата податків чи підвищення орендної плати, невиплати за кредитами, створення запасів ринкових товарів тощо) до них застосовували відповідні репресивні заходи – конфіскація майна та притягнення до кримінальної відповідальності, як правило, за спекуляцію.

У 1926 р. такі заходи реалізовувалися в межах кампанії боротьби за “режим економії”⁵³ та “зниження роздрібних цін”⁵⁴. Унаслідок вжитих заходів лише протягом 1926 р. частка податкового вилучення із прибутків приватного капіталу зросла на 40 %, сам же прибутковий податок та місцеві надбавки до нього становили від 40 до 60 % доходу приватників⁵⁵.

Посилювалися репресивні заходи щодо спекулянтів. У 1926 р. постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 9 червня розширяла права ДПУ як органів не лише дізнання, але й слідства за низкою кримінальних злочинів, у тому числі спекуляцією. В лютому 1926 р. РНК УСРР заслухала спільну доповідь прокуратури і ДПУ республіки про їхню діяльність у галузі боротьби зі спекуляцією та ажіотажем на ринку в Україні⁵⁶. Ці ж питання порушувалися на великій нараді під головуванням В. Чубаря за участю Ф. Дзержинського, В. Балицького, М. Скрипника 24 травня 1926 р.⁵⁷

Зростала кримінальна відповідальність за вчинення цього злочину. Якщо Кримінальним кодексом (КК) УСРР 1922 р. передбачалося від 1 до 3 років (залежно від того, чи була змова у скоєнні даного діяння) позбавлення волі з частковою або повною конфіскацією майна, то ст. 27 КК УСРР у редакції 1927 р. передбачала позбавлення волі вже до 5 років з частковою або повною конфіскацією майна незалежно від того, була при цьому змова, чи ні⁵⁸.

У 1927 р. зростання уваги до спекуляції відбувалося в межах нової редакції “старої” кампанії – вже не “зниження цін”, а “боротьби з ламанням директив, законів і розпоряджень щодо зниження цін”.

До нагляду за дотриманням приватниками встановлених для них цін також залучалися економічні підрозділи ДПУ. Так, у квітні 1927 р. за підписами голови ДПУ УСРР В. Балицького, заступника наркома юстиції та старшого помічника Генерального прокурора М. Михайлика і начальника ЕКУ ДПУ Й. Блата на місця була розіслана директива щодо проведення кампанії зі зниження роздрібних цін. Їй передувала спільна нарада співробітників Прокуратури та ДПУ. Згідно з документом тих, хто не бажав

⁵³ ДАДО. – Ф. Р-1171. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 131.

⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 3. – Спр. 1337. – Арк. 32.

⁵⁵ Трифонов И. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы нэпа. – С. 138.

⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 10. – Спр. 719. – Арк. 119 зв.

⁵⁷ Там само. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 6105. – Арк. 372, 373.

⁵⁸ Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Сбор. (Основные законодательные акты) / сост. : Е. М. Ворожейкин, О. И. Пацыхо и др. ; отв. ред. Д. С. Карев. – М., 1957. – С. 110.

знижувати ціни, насамперед приватників, яким це було економічно не вигідно, піддавали репресіям, утримуючи під вартою до суду “найбільш злісних порушників”. При цьому “за найважливішими справами” Прокуратурі дозволялося “брати участь у судовому процесі й залучати як громадських обвинувачів у порядку ст. 54 КПК представників господарських і торгових держорганів та вимагати застосування максимального заходу соціального захисту, передбаченого цією статтею, а також наполягати на конфіскації майна і позбавленні права торгувати”⁵⁹.

Основна мета ж такого регулювання приватної торгівлі полягала в тому, щоб поступово підпорядкувати, а згодом і витіснити приватника з тих позицій, які, на думку партійно-державного керівництва, повинні мали перебувати в руках державної торгівлі.

І знову, як і в 1923 р., частина приватників з метою уникнення оподаткування почала приховувати свої доходи. У липні 1927 р. у газеті “Киевский пролетарий” з’явилася викривальна стаття щодо приватних торговців Файманів, які з 1922 р. продавали рибу в одному з районів Києва – на Петрівці. У статті повідомлялося, що підприємці працювали нечесно, широко використовуючи підкуп чиновників, підробки в документах щодо асортименту, кількості та якості продукції. У результаті щороку вони сплачували до державної казни податок з обороту в 1,6 млн крб замість 3,5 млн крб. Також зазначалося, що через таку діяльність підприємців у результаті конкуренції з державними органами (які зазнали збитків) Файмани заробляли близько 60 тис. крб. Наслідком стало припинення Київським відділом ДПУ діяльності цих підприємців, уся родина була вислана у північні області країни, а їх майно – конфісковане⁶⁰.

Утім, не можна стверджувати, що спекуляція була породжена виключно державною політикою “втримання” та поступового витіснення приватного сектора. Як уже зазначалось, у 1920-ті рр. існували як поодинокі особи, так і спекулянтські організації, котрі через розгалужену мережу своїх агентів (перекупників) спочатку штучно створювали ажіотаж на дефіцитні товари (трикотаж, мануфактуру тощо), а потім через кооперацію чи підприємства державної торгівлі за фальшивими документами членів кооперативів, артілей, кустарів та хабарі працівникам державного та кооперативного апарату отримували такі дефіцитні товари за низькими цінами. Таким чином, пропозиція на цілу низку промислових товарів не задовольняла попит споживачів, товари швидко зникали з ринку, а спекулянтські організації ставали на певний час своєрідними монополістами на той чи інший товар, штучно підвищуючи ціни. Такі дії з боку винахідливих ділків, як і у випадках з продуктами харчування, призводили до шаленого подорожчання товарів.

Наприклад, в Катеринославі (Дніпропетровську) спекулянти продавали мануфактуру з “накрутками” на 700 %. Сукно, придбане в кооперативі за 8 крб за метр, реалізовувалося за 60 крб; драп, що коштував 18 крб, продавався за 130–150 крб за метр⁶¹.

У 1929 р. у м. Запоріжжя було викрито групу з восьми спекулянтів. У працівників кооперативів вони за 2 крб на день “брали в оренду” їх “забірні книжки”, за якими ті мали право отоварюватися в магазинах. Після того, як було введено нормований відпуск товарів, спекулянти шляхом підкупу відповідних працівників так званого “Пайового столу” отримували чисті аркуші до “забірних книжок” і продовжували скуповува-

⁵⁹ Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – С. 115.

⁶⁰ Киевский пролетарий. – 1927, 23 июля.

⁶¹ Колесников Л. Лицо классового врага. – М. ; Л., 1928. – С. 32.

ти мануфактуру до 200 м щоденно. Потім вони продавали її селянам з найближчих округів за спекулятивними цінами, що на 100 і навіть більше відсотків перевищувало відпускну ціну⁶².

Отже, певна категорія осіб у результаті декількох махінацій з державними підприємствами та поставками внаслідок недостатньої кількості товарів на ринку зосередила у своїх руках великі капітали, що не пройшли звичний процес накопичення. Таким “нуворишам” протидіяли органи державної безпеки.

Водночас партійно-радянське керівництво продовжувало вишукувати фінанси для модернізації промисловості. Одним з основних джерел фінансування вважалося селянство. Механізм “перекачки” коштів, який використали під час хлібозаготівельної кампанії 1927/28 р., був надзвичайно простий: державні установи та кооперативні організації продавали селянам украй необхідні їм промислові товари за завищеною ціною, а ціни на сільськогосподарську продукцію фіксувалися державою, внаслідок чого вони були набагато нижчими за ринкові. Селяни не погодилися з цим, відмовившись від продажу хліба. Це призвело до хлібозаготівельної кризи. Боротися з нею почали силовими методами.

У січні 1928 р. під час поїздки до Сибіру Й. Сталін заявив про своє бачення виходу з кризи. Він запропонував застосовувати до селян, які відмовлялися продавати хліб за свідомо низькими державними цінами, ст. 107 КК РСФРР, що означало їх притягнення до кримінальної відповідальності за спекуляцію і конфіскацію всього товару (збіжжя) на користь держави. У такій спосіб очільники держави намагалися використовувати наявні норми кримінального законодавства для розв’язання економічних проблем єдиним, на їхню думку, ефективним методом.

З цієї заяви розпочалося насильницьке вилучення хліба в селян. Надзвичайні хлібозаготівлі проводили за допомогою обшуків і конфіскацій, віддання селян під суд, арештів і фізичних розправ. Тих радянських працівників на місцях, які не погоджувалися з такими методами, знімали з посад, виключали з партії “за зрощування з куркулем”.

Серед притягнутих до відповідальності були не лише різні прошарки сільського населення, але й приватники, працівники низового апарату різних форм кооперації, радянські працівники. “127 стаття не так ударила по куркулю, як по середняку. ... Ми конфісковували не лише хліб, а частину або все майно, ... засаджували в БУПР [будинки примусової праці], а потім висилали за межі України”, – зазначали учасники партійних пленумів на місцях у 1928 р.⁶³

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Відсутність чітко визначеної різниці між поняттями “спекуляція” та “вільна торгівля” розв’язувала руки владі, котра залишала за собою право регулювати економіку політичними заходами: з одного боку, законодавчо закріплювалися всі ті соціально-економічні зміни, що відбулися в державі, а з іншого – тривала боротьба з “класовими ворогами” радянської влади. Наприкінці 1920-х рр. вільна торгівля майже не згадується. Натомість спекуляція як юридична норма Кримінального кодексу почала застосовуватися проти всього селянства, яке, намагаючись захистити природні права на результати своєї праці, виражало незгоду з економічною політикою держави.

⁶² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2803. – Арк. 113.

⁶³ Там само. – Спр. 2751. – Арк. 30.